

ICSSR, New Delhi sponsored Interdisciplinary Subject National Seminar on

Rural Community Development in India : It's Challenges and Remedies

Organized by

Kisan Shikshan Prasarak Mandal's

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki,

Tq. & Dist. Osmanabad.

(Department of Public Administration)

This is to certify that Dr./ Prof./ Mr./Mrs./Miss. *Tangalwad S. M.*.....
College *Arts & Science College Shivajinagar Gadhi Tq. Dhoki Dist. Beed* has
participated as Resource Person/ Delegate/ presented a paper in titled *संत गाडगे बाबा ग्राम स्वरूपा*
अभिमानाचे ग्रामीण विकासार्थीत जेवढा एक समानशास्त्रीय असावा.
..... in the National Level Seminar held on 09 th March 2019 organized
by Department of Public Administration.

Dr. Mrs. Jyoti Nade

(HOD, Pub. Admi. Convener)

(Principal)

ISSN 2349-638x

Impact Factor 5.707

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur's
Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA Dhoki, Tq. & Dist. OSMANABAD (MS).

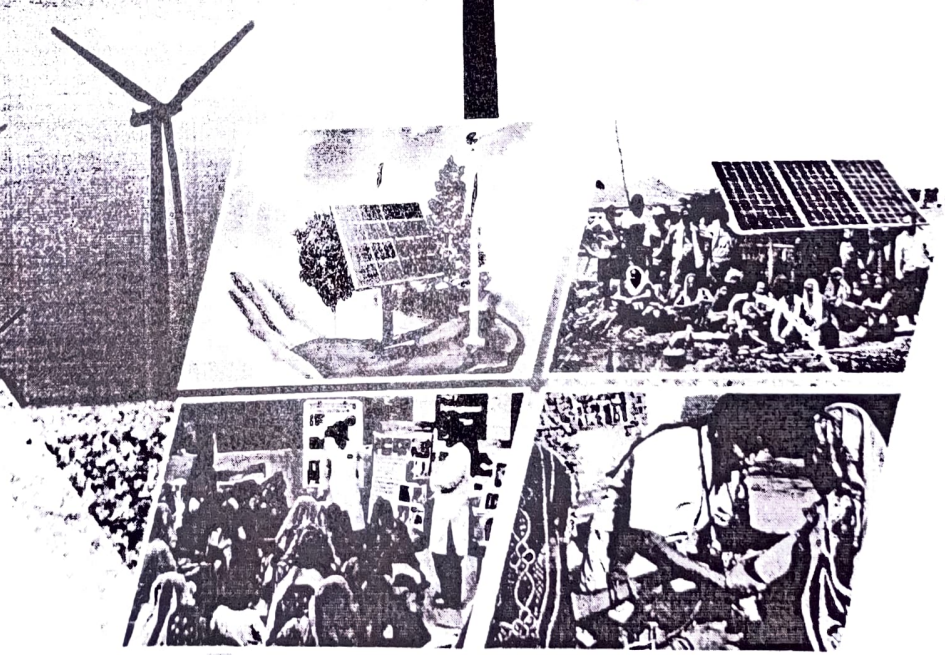
ICSSR, New Delhi Sponsored

National Level Seminar on the Role of Women in

RURAL COMMUNITY DEVELOPMENT IN INDIA : IT'S CHALLENGES AND REMEDIES

Saturday, 9th March 2019

2018-19
con fame
shop

: Organized By :

Department of Public Administration

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur's

VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA, DHOKI
Tq. & Dist.- Osmanabad (MS).

Dr. Haridas Fere
Principal

Dr. Jyoti Nade
Convenor

संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाचे ग्रामीण विकासातील योगदान एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा.डॉ. दत्ता माधवराव तंगलवाड

सहाय्यक प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
कला व विज्ञान महाविद्यालय, शिवाजीनगर गढी,
ता. गंगवर्ड, जि. बीड.

पस्तावना :-

भारत हा खेड्यांचा देश असून देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ७६.७% लोक ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहेत. २०११च्या जनगणना अहवालाप्रमाणे भारतात ५९७४६४ खेडी असून, खेडे हे भारतीय समाजाचा आत्मा आहे; म्हणून खेड्याचा विकास होणे काळाची गरज आहे. हे जाणून महात्मा गांधींनी 'खेड्याकडे चला' असा कानमंत्र दिला होता कारण खेड्याचा विकास म्हणजे देशाचा विकास होय. पण देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७१ वर्षे संपली तरी खेड्याचा विकास झाला नाही. तर शहरी भागात वाढते औद्योगिकरण व नागरिकरणाच्या विविध शासकीय योजनांमुळे शहरी भागाची संख्यात्मक व दर्जाच्या दृष्टीने प्रगती झाली आणि ग्रामीण व नागरी जीवनपद्धतीमध्ये प्रचंड तफावत वाढत गेली असून: भारता हा खेड्यात पहावयास भेटतो तर इंडीया शहरी भागात पहावयास भेटतो. ग्रामीणसमुदायात दारिद्र्ये, उपासमारी, बंकारी, पाणी समस्या, आरोग्याची समस्या आजही गंभीर स्वरूपात असलेल्या दिसून येतात. म्हणून ग्रामीण लोकांचा लोंढा शहरी भागाकडे वाहत असून दिवसेंदिवस खेडीही बकाल होत आहेत. तर शहरी भागात गलिच्छ वस्त्याचे प्रमाण वाढताना दिसत आहे. म्हणून ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करून ग्रामीण स्वरचनेचे स्वरूप बदलण्यासाठी शासनाने अनेक योजना व धोरणे आखून ग्रामीण भागात परिवर्तन घडून आणण्याचा प्रयत्न केला, त्यापैकी एक म्हणून संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाकडे पाहिले जाते. या अभियानामुळे ग्रामीण जीवनात काय बदल घडून आले हे प्रस्तुत लघुशोध निबंधात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन विधान :- "संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाचे ग्रामीण विकासातील योगदान- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास".

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. ग्रामीण भागातील लोकांना स्वच्छतेच्या व आरोग्यविषयक सुविधा उपलब्ध करून देण्यातील अभियानाचे योगदान अभ्यासणे.
२. या अभियानातून बांधलेल्या शौचालयाच्या वापराबाबतची अभिवृत्ती अभ्यासणे.
३. लोकसहभाग बरोबरच शासनाने केलेल्या आर्थिक तरतुदी व त्याचा ग्रामीण समाजाला झालेला फायदा याचा आढावा घेणे.

संशोधनाची गृहितके :-

१. या अभियानामुळे ग्रामीण भागात आरोग्यविषयक सोयी बरोबरच आणि वजागृहीत करण्या आली.
२. या अभियानात लोकसहभागातून निर्माण झालेल्या स्वच्छतेगृहाच्या वापरामुळे आरोग्याच्या समस्यांचे घट झाली.
३. वैयक्तिक स्वच्छतेतून ग्रामस्वच्छता व हगणीदारीमुक्त गाव याची जननी म्हणून या अभियानाकडे पाहिले जाते.

नमुना निवड :-

शासनाच्या विविध योजना व अभियानांपैकी केवळ संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाचा ग्रामीण जीवनावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करण्यासाठी केवळ शेळगाव गौरी, ता. नायगाव, जि. नांदेड या गावाला प्रतिनिधीत्व देण्यात आले.

तथ्यसंकलनाचे साधने :-

प्रस्तुत संशोधनात माहितीसंकलनासाठी मुलाखत अनुसूचीचा अवलंब करण्यात आला. तसेच संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रातील बातम्या याचा आढावा घेण्यात आला.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. १०० उत्तर दात्यांकडून माहितीसंकलीत करण्यात आली.

माहितीचे विश्लेषण :-

अनेक आजारांचे आमस्थान म्हणून अस्वच्छतेकडे पाहिले जाते. ग्रामीण भागात आजही वैयक्तिक व सामुहिक स्वच्छतेकडे विशेष लक्ष दिले जात नाही म्हणून ग्रामीण माणसाला अनेक आजारांना बळी पडावे लागते. कारण ग्रामीण माणूस स्वच्छतेबद्दल अज्ञान व उदासीन असलेला दिसून येतो. त्यामुळे अनेकसाथीचे रोग ग्रामीण भागात पसरलेले दिसून येतात. यातील बहुतांशी आजारे अशुद्ध पाणी व अस्वच्छ पाणीस यामुळे होतात. देशात दरवर्षी लाखों लोकांना साथीच्या रोगाची बाधा होते. डायरिया व जलशुष्कतेमुळे अनेक लहान बालकांचा दरवर्षी मृत्यू होतो हे लक्षात आल्यावर महाराष्ट्र शासनाने २ ऑक्टोबर २००० पासून संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान राबवण्याला सुरुवात केली.

लोकसहभागानुन ग्रामीण भागात आरोग्य व स्वच्छतेचा कार्यक्रम शासनानेहाती घेतला कारण ग्रामीण भागातील माणूस आजही उदासीन आहे. नकारात्मकता व उदासीनतेलासकारात्मकतेत बदलण्यासाठी उचललेलेहे एक मोठे पाऊल आहे.

स्वातंत्र्याच्या ७१ वर्षांनंतरही अजुनही स्वच्छ पाणी, वीज, रस्ते या मूलभूत सुविधा ग्रामीण भागात उपलब्ध माहित या जाणवतुन या योजनेचा उदय झाला. यासाठी १९८६ मध्ये केंद्रसरकारने ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाची सुरुवात केली व त्यात सुधारणा करुन १९९९ मध्येसंपुर्णस्वच्छता अभियान सुरु केले. त्या शतीवर महाराष्ट्र शासनानेही योजना सुरु केली. घरांघरी स्वच्छतागृहे बांधणे, पाण्याची पातळी उंचावणे यासाठी लोकसहभाग वाढविण्यासाठी ग्रामसेवकाद्वारे माहितीचे प्रसारण व जनजागृती करण्यात आली. यासाठी अनेक संघाभावी स्वयंसेवी संस्थांचो (NGO) मदत घेण्यात आली. यातून अहमदनगर जिल्ह्यातील हिवरेबाजारचे पोपटराव पवार आणि नांदेड जिल्ह्यातील नायगाव तालुक्यातील शेळगाव गौरी या गावाला अनेकवेळा आदर्श ग्राम म्हणुन राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर पुरस्कार मिळाले आहेत ग्रामध्येतालुक्यातील नेतृत्व मा. माधवराव शेळके पाटील शेळगावकर यांचे मोठे योगदान आहे. या अभियानाचे योगदान अभ्यासण्यासाठी प्रस्तुत लघुसोध निबंधात अभ्यास करण्यात आला आहे.

अभियानाची वैशिष्ट्ये :-

१)स्वच्छतेतुन श्रमदान :- या अभियानातून ही योजना सर्वांची आहेही भावना निर्माण झाल्यामुळे सर्व लोक अत्यंत उत्साहाने या योजनेत सहभागो झाले. ग्रामीण भागातील युवक, स्त्री, प्रौढ, सर्व गटातील लोकांनी उत्स्फुर्तपणे ग्रामस्वच्छता अभियानात सहभाग घेतला. गावाच्या स्वच्छतेसाठी सर्वांनी श्रमदान केले.

२)वैयक्तिक स्वच्छतेबरोबरच ग्रामस्वच्छता :- या अभियानातून आरोग्याचा निगा राखणे, वैयक्तिक स्वच्छता या बाबीवर लोकजागृती घडवुन आणली. त्यामुळे ग्रामस्थाची शारीरिक व आर्थिकहानीहोण्याचे टळले. यामुळे ग्रामस्थांना हे अभियान आमचे अभियान आहे असे वाटले. परिणामी वैयक्तिक स्वच्छतेबरोबरच परिसर स्वच्छतेतुन व ग्रामस्वच्छतेची सर्व ग्रामस्थांनी काळजी घेली. त्यामुळे या अभियानाला चालना मिळाली व गावाचा चेहरा मोहरा बदलला.

३)हगणदारी मुक्त गावाचा प्रयत्न :- आपण गावाच्या जवळ आलो आहोतहे आपणास तेथील दुर्गंधीवरुन लक्षात येते. हजारो वर्षांपासुन खेड्याचो असलेलीहीओळख नष्ट करण्यात या अभियानाचे मोलाचे योगदान आहे. कारण या अभियानात उघडल्यावर शांचास बसल्यास हांगाच्या परिणामाची चर्चा ग्रामीण भागातील लोकांशी उघडपणे करण्यात आली. आपल्या घरातील आया-बहिणीला उघडयावर शांचास पाठवणे खुप अनिष्ट आहे. हे ग्रामीण भागातील लोकांच्या मनावर ठसविण्यात आले. परिणामी खेड्यातील लोकांनी स्वयंप्रेरणेने स्वच्छतागृह बांधले. ग्रामध्येलांकप्रतिनिधी व प्रशासनातील अधिकारी व कर्मचा-यांनी मोलाची भुमिका बजावली म्हणुन आज या गावात घरांघर स्वच्छतागृहे उभारलेली दिसतात पण त्याचा वापर पाण्याअभावी खुपच कमीलोक करताना दिसतातहेही या गावात तेवढचे सत्य आहे.

४)सरकारी तिजोरीवर अतिअल्प भार :- या अभियानात लोकसहभागावर विशेष भर असल्यामुळेनाममात्र स्वरुपात आर्थिक भार सरकारच्या तिजोरीवर पडला. लोकांनी स्वयंप्रेरणेने स्वच्छतातुन आपल्या गावाचे व परिसराचेसौंदर्यकरण केले. आमची योजना अशी भावना असल्यामुळे भ्रष्टाचाराचा प्रश्नच नव्हता. कारण जनतेचा पैसा असल्यामुळेही रक्कम जास्तीत जास्त खर्च करण्यावर भर देण्यात आला. महाराष्ट्रातहजारो कोटीचा निधी लोकसहभागानुन उभा केला गेला. त्यामुळे शासकीय तिजोरीवर कमी भार पडला. शासनाने वेगवेगळ्या प्रकारचे पुरस्कार व बक्षिसाचे प्रलोभन दाखवुन लोकांना प्रेरित केले व ग्रामीण भागात स्वच्छता अभियान राबवण्यात आले.त्यामुळे शेळगाव गौरी गावाचा कायापालट झालेला दिसुन येतो.

५)सामाजिक एकता :-या अभियानाला संत गाडगेबाबांचे नाव दिलेले असल्यामुळे महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात त्यांच्या बदल असलेल्या आदरभावामुळे व त्यांच्या कार्यातून प्रेरणा घेवुन स्वयंप्रेरणेने सर्व गावक-यांनीसमूह भावनेने व आपलेपणाच्या भावनेने कामे केल्यामुळे एकमेकांच्या मनातील दुरावा नष्ट होवुन सामाजिक एकता निर्माण होण्यास चालना मिळाली. पुरस्कार आपल्याच गावाला मिळाला पाहिजेही भावना गावक-यांना एकत्र बांधुन ठेवू शकी. गावातील लोकांच्या मनात निर्माण झालेली आम्हीया भावनेतून सामाजिक एकत निर्माण होत असलेली दिसुन येते म्हणुन या गावाला अनेक वेळा पुरस्कार मिळाले.

ग्रामीण भागातील नागरीकांना स्वच्छतेसाठी प्रेरित करण्यासाठी राज्य शासनाकडून २०१६-१७ मध्ये पुढील प्रमाणे बक्षीसे दिली गेली.

अ.जिल्हास्तरीय पुरस्कार

अ.क्र.	पुरस्काराची रक्कम	क्रमांक	गावाचे नाव
१	५०००००	प्रथम क्रमांक	शेळगाव गौरी, ता. नायगाव, जि.नांदेड
२	३०००००	द्वितीय क्रमांक	लहान, ता. अर्गापुर, जि. नांदेड
३	२०००००	तृतीय क्रमांक	कामळज, ता. लोहा, जि. नांदेड

1. शासनाने अशा अभियाना बरोबरच ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यावर विशेष भर द्यावा.
2. शासनाने अभियान बंद करण्याचा विचार न करता यामध्ये नाविष्य आणण्याचा प्रयत्न करावा.
3. हे अभियान तळागाळातील लोकांपर्यंत नेण्यासाठी शासनाने विशेष धोरण अखावे.

संदर्भ :-

- 1) डॉ. दिलीप खैरनार (२०१०), भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- 2) तुकाराम वाघमारे (२००६), स्वच्छ पाणीसुरक्षीत आरोग्य, ज्ञान संवर्धन शिक्षण प्रसारक मंडळ, धुपा.
- 3) www.loksatta.com/mumbai
- 4) <https://mr..wikipedia.org>

सारांश :-

शेळगावातील ग्रामीण समाज जीवनात पायाभूत बदल घडवून आणून जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्यास यत्न सुरू आहे. या अभियानात ग्रामीण समाज जीवनात पायाभूत बदल घडवून आणून जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्यास यत्न सुरू आहे. या अभियानात ग्रामीण समाज जीवनात पायाभूत बदल घडवून आणून जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्यास यत्न सुरू आहे. या अभियानात ग्रामीण समाज जीवनात पायाभूत बदल घडवून आणून जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्यास यत्न सुरू आहे.

निष्कर्ष :-

संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान राबवल्यामुळे ग्रामीण समाज जीवनात कोणकोणते सामाजिक बदल घडून येण्यास चालना मिळाली व या अभियानाने काय साध्य केले हे आपणास पुढील प्रमाणे निष्कर्ष रुपाने सांगता येते.

- 1) या अभियानामुळे ग्रामीण भागातील लोकांचा आरोग्य व स्वच्छतेविषयी सकारात्मक दृष्टीकोण निर्माण झाला.
- 2) विविध प्रकारच्या साथीच्या रोगांचे कारणे व परिणामांची माहिती ग्रामीण भागातील लोकांना दिल्यामुळे ग्रामीण भागात जागरूकता निर्माण झाली. परिणामी डायरिया व जलशुद्धतेमुळे होणाऱ्या बालमृत्युचे प्रमाण घटण्यास मदत झाली.
- 3) या अभियानामुळे महाराष्ट्रातील गावागावात व घरा-घरात स्वच्छता घराचे महत्त्व पटवून सांगण्यात आल्यामुळे ग्रामीण भागात स्वच्छता गृहाचे प्रमाण वाढले, पण कोरड्या दुष्काळामुळे त्यांचा वापर करण्याचे प्रमाणे कमी झाले आहे.
- 4) ही योजना लोकसहभागाने राबवण्यात येत आल्यामुळे शासनाने सहाय्यकाची भूमिका घेतली. जन सहभागामुळे जनतेला हे अभियान आपलेच आहे अशी भावना निर्माण होण्यास चालना मिळाली व उत्स्फूर्त श्रमदानाला प्रतिसाद मिळाला व सामाजिक एकात्मता निर्माण होण्यास चालना मिळाली.

शिफारशी :-

- 1) शासनाने अशा अभियाना बरोबरच ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यावर विशेष भर द्यावा.
- 2) शासनाने अभियान बंद करण्याचा विचार न करता यामध्ये नाविष्य आणण्याचा प्रयत्न करावा.
- 3) हे अभियान तळागाळातील लोकांपर्यंत नेण्यासाठी शासनाने विशेष धोरण अखावे.